

**Ігор КОЛЯДА. МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ —
АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ**

**Ігор КОЛЯДА «...ВИХОДИВ З ПЕДАГОГІЧНОГО
ПРАВИЛА: ПОЧИНАТИ ОД ЗВІСНОГО ЩОБ ІТИ
ДО НЕЗВІСНОГО...»**

**Олександр ТЕРЕЩЕНКО. ТВОРЧІСТЬ І.С. НЕЧУЯ-
ЛЕВИЦЬКОГО В ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ
СПАДЩИНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор (м. Київ)

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ — АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ

(до 150-річчя наукової діяльності М. Драгоманова
та 180-річчя заснування Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова)
Біографічний науково-популярний нарис*

«Кожен новий порядок виникає внаслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може освітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів, тоді і на чолі партій, що борються, стануть ідеалісти, — люди з прямо і чесно поставленими знаменами. Якщо ж боротьба інтересів іде в суспільстві малоосвіченому і грубому, якщо класи пригнічені мають мало спільного з класами пануючими, якщо між ними існує національна різниця, причому іноді переможені нації розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є лише егоїстична експлуатація кожного слабшого, якщо тому кожен поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих, а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, — тоді боротьба набуває характеру громадянських, а то і національних війн, рух вперед здійснюється не шляхом великих реформ, а шляхом уривчастих поступок приватним інтересам. Політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, які безчесно експлуатують на свою користь потребу класів, що добиваються прав, які висувуються на задоволенні потреб окремих елементів». (М. Драгоманов)

Громадівець.

Національно-визвольні рухи у Європі, лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії з середини XIX ст. сприяли пробудженню інтелектуальних і моральних сил в усіх сферах

громадсько-політичного життя імперії, що вилилося в потужну просвітницько-педагогічну діяльність національно свідомої української інтелігенції.

Наприкінці 1850-х років центром громадсько-політичного життя українців стає північна столиця Російської імперії — Санкт-Петербург, куди повернулись після заслання бувші кирило-мефодіївці: М. Костомаров (став професором Петербурзького університету), П. Куліш, В. Білозерський, Т. Шевченко (став академіком Імператорської академії мистецтв). Вони й утворили ядро українського земляцтва — першу Громаду (1859—1862 рр.). Підтриманий відомими українськими жертводавцями, великими землевласниками В. Тарновським і Гр. Галаганом, П. Куліш організує в північній російській столиці власну українську друкарню й починає видавати дешеві книжки для народного читання під загальною назвою «Сільська бібліотека», в яких друкуються твори Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Гр. Квітки-Основ'яненка, Д. Мордовця, Ганни Барвінок, О. Стороженка та ін.

Важливе значення у діяльності петербурзької «Громади» стала організація видання першого національного суспільно-наукового і літературного щомісячного часопису «Основа» (1861–1862), який відіграв роль головного загальноукраїнського друкованого органу й посів вагоме місце в історії української духовності. Протягом майже двох років він суттєво впливав на літературний процес в Україні, розвиток її культури, утверджуючи в

*Продовження. Поч. див. в №1-2 журналу за 2015 р. (Ред.)

суспільній свідомості самостійність української нації та окремішність українського історичного процесу.

З часом під впливом діяльності петербурзької Громади у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, Катеринославі та інших містах утворились свої «Громади», до яких входили інтелігенти різних професій, студенти, учні середніх навчальних закладів, зрідка селяни і робітники. «Складаючись із людей, головне, університетського і взагалі наукового і літературного середовища, товариство це віддавалося цілком визвольноконституційній діяльності на ґрунті українських інтересів», — так писав про Громаду співробітник Українського Наукового Інституту у Варшаві Г.Лазаревський.

Громади не мали ні писаних статутів, ні політичних програм, але в них були плани різноманітної діяльності, спрямованої на реалізацію української національної ідеї. Учасники їх доклали багато зусиль для вичення духовної спадщини свого народу, включення її в культурний процес, брали активну участь у творенні української науки, що стало визначальним фактором нового національного відродження. Б.Познанський згадує, що «Антонович логічними висновками доводив, що проживати серед українського народу і не злитися з ним, не проникнутися його національними інтересами, означає бути дармоїдом, паразитом... що ніде так не збігається ідея націоналізму з демократизмом, як на Україні; бути демократом, стояти на боці народних інтересів і не бути патріотом-українцем неможливо».

Про специфіку завдань і діяльності українських громад А.В.Верзилов зазначав: «Становище цих громад було складніше й трудніше, ніж інших організацій, бо їм доводилось не тільки боротись, протестувати, пропагувати, ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилось виявляти українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба робити, хоч і потай, та так, щоб воно стало явним і закріплювалось в житті, бо культура — то ж щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим. Тому громади, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, підтримували й творили українську культуру, об'єднуючи видатніших і талановитіших людей української інтелігенції; направляючи їх зусилля на справу національного відродження українців й політичного самовизначення».

Громадівці мали широкі прогресивні демократичні погляди щодо національних, соціальних, політичних питань, але, згідно із спогадами М.Драгоманова, «деталі політичних і соціальних бажань українців були тоді дуже різноманітні і не зовсім виразні». Одні виношували мрії про створення в Україні козацької республіки та про повстання селян, але «більшість не була такою радикальною й захоплювалася літературними та національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народну мову в школах. Проте державницькі позиції меншості не втілювалися в конкретних практичних діях, не були покладені в основу якогось статуту чи програми. Помірквана частина громадівців обмежувалася вимогами культурно-національної автономії» (М.Драгоманов. Автобіографія). М.Драгоманов

розмежує в українському національному русі 1860-х років два напрями: «українофільський», який «виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у першу голову рівняти з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви», та другий — «хлопоманський», який ставив на першому плані «українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент...», — і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В такім поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу культурну мову». Цінна інформація про український національний рух міститься в мемуарних творах М.Драгоманова: «Автобиографическая заметка», «Австро-руські спомини» (1867—1877).

Студентські роки М.Драгоманова припали на бурхливі 60-і роки XIX ст., коли змінювався суспільний устрій, велася боротьба проти основи старого життя — кріпацтва. Все і вся говорили про життя і добробут простого люду. «Народ, народне щастя» стало бойовим закликком того часу. Як згадує О.Пчілка, «Університет Київський кипів студентськими сходками, лунав палкими студентськими промовами... У Києві змагалися між студентами течія польська з українською... На сходках лунало українське слово; говорилося, що в цьому краї народ — український, що він має й свої політичні права, своє вікове право й на вищу культуру...» (Спомини про М.Лисенка).

Студентська молодь від слів переходила до діла. Склалися українські народницькі гуртки: хто працював у недільних школах, хто в літературних починаннях, у складанні українських книжок для українських селян, хто ретельно збирав етнографічний матеріал (пісні, народні перекази та легенди, слова для українського словника).

«З самого вступу в університет, в осени 1859 р. я попав у кружок студентів, котрі заснували перші недільні школи у Росії... Тут я скажу коротко, що многи з нас узялись до діла з ціллю політичної пропаганди, та побачили її неможливість, і усердно зайнялись педагогічною стороною справи. Із кружка студентів, що займалися недільними школами, вийшло кілька учебників і популярних книжок, та в 1862 р. уряд закрив недільні школи...» (Автобіографічна замітка М.П. Драгоманова).

За свідченням самого М.П.Драгоманова з його «Автобиографической заметки», педагогічний інтерес зблизив його з «українцями»: «Когда я узнал, что они предложили издание популярных книг, то я поступил в их корпорацию (громаду), которая тотчас же выбрала меня в комиссию для редакции этих книг».

Починаючи з 1862 року, в просвітницькій діяльності громадівців з'явилися серйозні труднощі: підозри у «сепаратизмі», закриття недільних шкіл, педагогічної школи та ін. Завадило педагогічно-просвітницькій діяльності громадівців і польське повстання 1863 року. Громадівці, як відомо, не співчували і не

підтримували його, а навпаки, вважали великою бідою, що принесе немало горя, втрат, спричинить і трагедії. «Не насунься на Україну ця справжня напасть, польське повстання 1863 року, — писав Б. Познанський, — зі всіма його наслідками, од яких втратив у своєму розвитку український націоналізм, можливо, ми мали б не одного Рильського з його розумінням духу народного, з його безмежною любов'ю до України... У порушенні правильного ходу розумового розвитку історичного життя України й полягає причина його недоброзичливого ставлення до польського повстання в Україні, що втягнуло багато моїх хороших товаришів у цю гибельну, викликану нерозумінням суспільного національного складу України ватажків повстання». М. Драгоманов у «Австро-руських споминах» писав: «Повернувшись у Київ по вакаціях (1863 рік), я застав велику зміну в українофільських кружках. Дехто вже дістався вчителі гімназій і не появлявся у Києві, другі поступили в нові «мирові посередники», котрі заводив уряд після повстання поляків. Громада майже не збиралася. Про видання популярних книг не було вже розмови... Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, такий гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих».

Оцінюючи загальну позицію українських діячів 1860-х років, вчений М. Драгоманов писав, що «свідомих українців було ще дуже мало, і вони були дуже слабкими, оскільки їм необхідно було народжуватись шляхом важкого морального процесу із польських і російських привілейованих кіл на правому і лівому берегах Дніпра і потім шукати собі опори в народних масах. Українська літературна критика журналу «Основа» була сформована в ідейно-теоретичних основах і змушена була стати в оборону національних прав і можливостей української культури».

Новий етап участі М. Драгоманова у діяльності Київської Громади припадає на період його повернення з-за кордону. Протягом 1870–1873 рр. молодий вчений слухав лекції в провідних європейських університетах, працював у бібліотеках Німеччини, Італії, Австро-Угорщини.

Зупинившись у Цюриху навесні 1873 року, Драгоманов потрапляє в бурхливу атмосферу емігрантського політичного життя. У ці роки еміграція була значним фактором політичного життя Російської імперії. Серед тих, хто був змушений або бажав виїхати з Росії, були не тільки соціалісти та революціонери різних напрямків, які об'єднувалися в політичні угруповання, засновували видання та друкували їх, щоб контрабандно переправляти до Росії через перевірені мережі. Поряд існували організації, утворені за національними ознаками, — польські, єврейські, фінські, вірменські, які мали свої інфраструктури. Значною силою була російська студентська молодь (до неї належали й «українці та галичани»), з якою велась активна робота по згуртуванню, у тому числі — С. Подолинським (Цюрихська колонія). У 1873 році в Цюриху нараховувалося понад 250 студентів із Російської імперії («душ до 200», за Драгомановим, 300 — за дани архівів), з них 103 жінки (місцева вища

школа була єдиною, що допускала їх до навчання поряд з чоловіками).

За М. Грушевським, його приїзд, разом з «молодшим товаришем і приятелем» М. Зібером («началоположник українського марксизму»), був зумовлений «атаками» С. Подолинського, «ще молодшого представника київської молоді України», який «старався від самого початку втягнути в орбіту сеї роботи Драгоманова», надіслав йому начерк програми «Вперед», вироблений по приїзді Лаврова до Цюриху, заходився писати й друкувати революційні українські брошури на взірєць тих, що видавали російські революційні народники. Йому, очевидно, перед усім належить ідея «українського Впереду» — котрого видання і взагалі реалізація цих закордонних літературних революційних планів стали потім, через збіг несподіваних обставин, — місією Драгоманова. Зустріч з Сергієм Подолинським, «сим представником нового молодечого руху, зосередженого в Цюриху, котрого він, Подолинський, був одним з найбільш щирих учасників та інтерпретаторів», виявилася дуже важливою для Драгоманова, оскільки дозволила познайомитися з тим рухом «сперше віч-на-віч в його тодішнім найбільш гарячим і бурхливим осередку, в російській колонії Цюриху». Як відзначив Драгоманов у «Австро-руських споминах», «тоді вся молодіж російська в Цюриху, ... москалі, як і українці (між студентами майже 75 процентів були з України), були гарячі соціалісти». Крім того, у Драгоманова налагоджуються зв'язки з російською політеміграцією, він зближується з Лавровим.

Повернувшись з-за кордону, М. Драгоманов активно долучається до діяльності Київської Громади, яка на той час зміцніла і стала однією з найвпливовіших організацій демократичного спрямування. На той час до Київської Громади входили діячі з кількох генерацій. Як згадує І. Антонович, дочка активного громадівця В. Антоновича, до старшої генерації основоположників громадівського руху входили: «батько, Драгоманов, Беренштам, Житецький, Цвітківський, Рильський, Косач, Чубинський, Познанський, Лисенко, Старицький, Константинович, Панченко та ін. З-поміж молодших назвемо таких, як: Трегубов, Науменко, Русов, Шульгін, Міщенко, Тумасов та ін. Нарешті, третя генерація, ще молодша. Правда, вони не жили постійно у Києві, через що дехто з них на засіданнях бував тільки спорадично» (І. Антонович. Спомини про М. Драгоманова).

Повернувшись із з-за кордону Михайло Петрович увійшов у життя київської Старої Громади новий струмінь бурхливого життя. «Его личность призывала обаятельное действие на всех знавших его. В первый раз нам пришлось увидеть Михаила Петровича молодым, лет 30; его красноречие — живое, блестящее, с искрами неподдельного юмора и остроумия — увлекало все окружающее его общество, тонкие сарказмы сыпались на друзей, смягчаемые самой ласковой, добродушной улыбкой... Драгоманов часто говорил смелыми парадоксами — они сразу поражали, часто смущали слушателя, казались странными, непримиримыми, а между тем по мере того, как он говорил и блестяще

развивал свою мысль, она овладевала вниманием слушателя, и его мысль становилась проста, ясна и неопровержимо убедительна» (Софія Русова. Пам'яті М. Драгоманова).

Київська Громада 1870-х років значно різнилася від Громади 1860-х не тільки кількісним складом, а й структурою і якісним складом. Якщо остання мала характер студентського об'єднання з налітом романтизму, до складу якої міг входити кожний, хто визнавав українські звичаї, обряди, мову, літературу, то Громада 1870-х років була гаємною конспіративною організацією, зі строгим відбором членів. Її членами були переважно люди високоосвічені, ерудовані, з твердими українськими переконаннями. «Громада складалася в основному з людей, що належали до університетського і взагалі науково-літературного осередку, — писав Д. Дорошенко, — вона була далеко од якоїсь революційної діяльності, але цілком віддавалась діяльності інституційно-визвольній, на ґрунті українських інтересів».

«Припомяная теперь все, что сделано было одним-двумя десятками людей за первую половину 1870-х годов, я изумляюсь продуктивности, какую они осуществляли, обнаруживая недюжинные таланты, — писав 1913 року Олександр Русов. — В этой «Громаде» были не только коренные украинцы, но и поляки, и великороссы, и евреи, которых объединяло одно стремление — выставить напоказ те идейные ценности, какие накопило местное украинское население. Один из галичан, приехавший в Киев, потому что прослышал об интенсивной деятельности «Громады», был приглашен на ее заседание, но с теми оговорками, что он нигде никогда не будет рассказывать о том, что видел и слышал, сравнивал собравшихся с христианами первых веков, прятаясь в катакомбах» (Спомини та щоденники).

М. Драгоманов активно включився у діяльність Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства у Києві, який відіграв величезну роль у розвитку громадівського руху, адже, за спогадами С. Русової, він «розбурхав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, витворив фанатиків фольклору і етнографії, таких як Новицький з Катеринослава, Манжура з Харківщини. Його праця захопила всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» (Софія Русова. Мої спомини).

Вперше побувавши на засіданні Відділу 23 вересня 1873 року, М. Драгоманов так занотував у «Автобіографії» свої враження: «В Києві я застав чималий рух українців. Старші чинили зерно нововідкритого «Юго-Западного Отдела Географического Общества», студенти збиралися у гуртки і працювали над словником, подумували і про популярні книжки».

Пригадуючи цей період в житті М. Драгоманова С. Русова напише: «... починала народжуватися українська наука — Антонович, Житецький, Вовк, Кістяківський... це був такий високий Олімп. М. Драгоманов був якось більш досяжний. Молодий, недібно одружений з красунею

Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю між студентами, він часто бував на «чаях» у Старицьких, бував і в нас на театральних виставах. Завжди веселий, дотепний, він умів поглузувати з людей, спостерігаючи їх слабкі риси і посміятись навіть із близьких. Часто жартував із своєю жінкою, любив танці, і ми нераз із ним вальсували під чудову музику М. Лисенка» («Мої спомини»).

Як зазначав у своїх спогадах Ф. Вовк, «Громада..., після розгрому в 1863–4, за кілька літ до 1872 року вже встигла видати збірник казок І. Рудченка та приготувати видання «Історичні пісні українського народу», укладання словника для якого забирало майже весь час наших «таємних зібрань». Решта часу присвячувалась підготовці української популярної літератури, сперечались з приводу правопису. Таким чином, більша частина діяльності нашої «Громади» зводилася до чисто наукових і науково-видавничих праць, ховатись з якими було, хоч і смішно, та на горе, необхідно».

У цей час В. Антонович і М. Драгоманов також активно готували до друку наукову працю «Історичні пісні малоруського народу», надаючи цьому дослідженню великого значення. Як згадує І. Антонович, «Після повернення з-за кордону Михайло Петрович... по різних справах приходив до нас дуже часто; бували часи, коли вони, складаючи «Історичні пісні», просиджували майже цілі ночі. Вся кімната, де вони працювали, була вкрита картками: лежали вони і на столі, і на стільцях, і на підлозі. Нам туди входити, звичайно, заборонялося. Навіть мама старалась не заходити, щоб не заважати їм працювати. Тільки коли вони вже засиджувались надто довго, мама заходила й нагадувала їм про пізній час і готову вечерю. Прощаючись, Михайло Петрович ішов додому, проходячи іноді кругом через вулицю, а часом пролазячи через дитячу дірку в паркані, що відділяв наше подвір'я, від подвір'я, де жив Драгоманов...».

У 1874—1875 рр. у співавторстві з В. Антоновичем М. Драгоманов видає двотомник «Исторические песни малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». До першого тому входили пісні часів княжих — X—XV століть, пісні часів козацьких — XV—XVI століть. До другого тому входили козацькі пісні XVII століття — часів Хмельниччини. Російська Академія наук оцінила цю працю Уваровською премією. На це видання схвально відгукнулися вітчизняні та західноєвропейські рецензенти. Відтоді Михайла Драгоманова визнано видатним ученим-фольклористом.

Громадівці в переважній більшості були прихильниками ідей аполітичного українства, зорієнтованого тільки на культурно-освітні завдання і цілі. М. Драгоманов, який повернувся з-за кордону, став виявляти радикалізм і прихильність до соціалізму. Виступи М. Драгоманова у пресі завжди були колючими, гострими, критичними щодо чинної влади. За це його називали «бунтарем», а поліція здійснювала постійний нагляд. Влучну характеристику еволюції поглядів М. Драгоманова дав М. Грушевський. У статті «Місія Драгоманова» видатний історик писав:

«У 1873–4 рр., після... цюрихської конференції починається у Драгоманова нахил до сповідання соціалізму як чергової справи для української інтелігенції, — тим часом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підчеркування обов'язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва, — замість попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база». Перебування серед європейців помітно вплинуло на світогляд М. Драгоманова. «У Києві я застав чималий рух серед українців, — писав він. — Але багато чого не подобалося мені в київських українофілів: по-перше, уступчивість офіційним колам й залицяння до консервативних кіл, а у молоді — навіть ворожнеча до «радикалів», як тоді звали соціалістів; друге — величезна одсталість од європейських ідей наукових і політичних та претензія вирішати всі справи самим національним духом, як то робили московські слов'янофіли».

Недоліком і відсталістю вважав М. Драгоманов і те, що багато громадівців, особливо молоді, не знали чужих мов і через те, мріючи бути вільними од «московської» цивілізації, справді не могли стати вище од неї і опинялись навіть нижче російських радикалів, які так само були не здатні черпати ідеї безпосередньо з Європи, хоча, правду кажучи, читали деяких філософів, економістів та інших у російських перекладах. На думку М. Драгоманова, той, хто не читає 2–3 європейськими мовами і не бував у Західній Європі, той не може бути самостійним громадським діячем. У листі до Павлика після від'їзду за кордон, він писав: «Київська компанія завше була не дуже міцна з боку теорії; про її членів можна було завше сказати, що вони люди доброго серця й чесні (не ташкентці, як усі обрустелі в Києві)... Але власне розумний і скільки-небудь образований чоловік у них був і єсть тільки В. Б. Антонович... та й той в останні роки зовсім одстав од Європи навіть науково».

І поки Київська Стара громада далі трималася філологічної та культурної праці, навкруги М. Драгоманова збирався гурток, що поділяв його думки і політичні погляди. Молодим людям імпонувала гострота публіцистичних виступів М. Драгоманова, його полемічний талант, ерудиція та широта поглядів. Посередником між Київською Старою громадою, М. Драгомановим, з одного боку і молодіжними гуртками, з другого, був Ф. Вовк, «помешкання якого було місцем притулку не тільки для київської молоді, але також і для провінційних приїжджих, як сільських учителів, так і робітників». З-поміж молоді виділялися з громадського погляду найактивніші організатори: С. Подолинський, М. Драгневич, І. Басов, І. Житецький, Ф. Винниченко, В. Дебагорій-Мокрієвич та ін. Ця молодь, як твердив і М. Драгоманов, критично поставилась до старих українофілів з їхнім практичним консерватизмом. У нових умовах радикальна молодь стала називати себе українофілами, зважаючи на те, що старих українофілів 1860-х років залишилось небагато. Вона була переконана, що ці люди віджили

своє і настає пора громадських борців іншого складу та пошибу. Яку ж програму діяльності визначали для себе ці молоді українофіли? «Наш ідеал, — писав в одному з листів С. Подолинський, — розселитися по всій Україні. За такої величезної переваги мужицького населення наші прагнення, звичайно, спрямовані переважно на осідлу частину населення. Щодо цього вже й тепер дещо робиться, а коли заявить про себе робітничий рух, а він уже народжується, тоді буде робитись ще більше... За першої можливості ми заснуємо за кордоном робітничу, тобто народну газету, й тоді, напевно, справи підуть набагато краще. Те ж стосується і видання народних книжок». Такі радикальні погляди молодих людей, що їх підтримував М. Драгоманов, і ще дехто із радикально налаштованих членів Громади, не могли не бентежити громадівців. І пізніше це стане причиною розходжень між старими і молодими громадівцями та утворення Старої та Молодої Громади.

У своїх спогадах І. Антонович (дочка В. Антоновича) писала: «Ще до першої подорожі Драгоманова за кордон деякі члени Київської громади були трохи незадоволені з нього за його часом гострі протиурядові промови. Згодом, коли він повернувся з-за кордону десь восени 1873 року, він уже не обмежився усною пропагандою, а повів її і через пресу. Такі виступи ще більше звернули увагу влади не тільки на М. Драгоманова, а й на діяльність цілої Громади. Посипались репресії, почалися постійні труси, як у нас, так і в інших членів Громади у помешканнях, та «запрошення» батька для «об'яснення» до губернатора» (Спомини про М.П. Драгоманова). Та характерна річ: чим більше тиснула на М. Драгоманова Київська адміністрація, тим більше він поринав у сферу не тільки наукових, а й політично-громадських інтересів. Про це свідчили його виступи в київській пресі, і на засіданнях Громади. М. Драгоманова було знову покликано до попечителя і запропоновано піти у відставку за власним бажанням. Однак він відмовився. Проте, на думку декого з громадівців, М. Драгоманов дещо легковажно поставився до цієї ситуації. Після розмови з куратором, він одразу поїхав у Галичину, де за ним, як записав у щоденнику О. Кістяківський, стежили російські та місцеві шпигуни, і відразу в Києві стало відомо, що М. Драгоманов у Галичині відвідував народні зібрання, вів розмови з учасниками цих акцій. Уже сама поїздка його до Львова, — зазначав О. Кістяківський, — була вкрай «недоцільна капітально суперечливою з огляду на бажання залишитися в університеті» (О. Кістяківський. Щоденник). Про приватні взаємини та розмови з радикальними галичанами одразу дізнавались відповідні служби в Києві, навіть більше, в Міністерстві стало відомо, що М. Драгоманов на мітингу у Львові проголосив відокремлення України од Росії, в інтересах спілки з Польщею. Про це навіть було поінформовано царя Олександра II.

Отже, М. Драгоманов набуває репутації політичного агітатора, що певною мірою відповідало дійсності. У серпні цар перебуваючи проїздом в

Києві, запитав у попечителя Київського навчального округу П. Антоновича: «Как в твоём ведомстве?». На відповідь, що все благополучно, цар додав: «А Драгоманов и его партия?» (О. Кістяківський. Щоденник). 27 серпня 1875 року жандармський генерал О. Потапов повідомив київського генерал-губернатора: «По поводу сделанного Министерством Народного Просвещения распоряжения к увольнению от службы доцента университета Св. Владимира Драгоманова за украинофильское направление, не соответствующее видам правительства, Государь Император Высочайше повелеть соизволил: увольнение Драгоманова от службы произвести после предложенного в сем году Высочайшего Его Императорского Величества проезда через Киев; относительно же оставления Драгоманова на жительство в Киеве предоставить Вашему Сиятельству выслать его административным порядком, если пребывание его в том крае признано будет вредным».

7 вересня 1875 р. М. Драгоманова було звільнено з університету за так званім третім пунктом, без права на пенсію та на подальшу державну службу. 19 вересня 1875 р. рада університету вислухала розпорядження попечителя і прийняла рішення до виконання.

Звістка про звільнення М. Драгоманова з університету схвилювала всіх старогромадівців, які дедалі частіше стали збиратись на свої таємні наради. Вдома у В. Антоновича у зв'язку з цією подією зібралися члени Громади, довго щось обмірковували, радилися про свої наступні дії. Одне було зрозуміло напевне: М. Драгоманову залишатися в Україні стало вже небезпечно. Після кожної такої наради, як згадує, І. Антонович, її батько «робився нервовим, чомусь дуже хвилювався, без кінця-краю налив сигари і майже цілі ночі не спав. У помешканні Михайла Петровича також відчувалася якась напружена атмосфера. Його дружина Людмила Михайлівна була дуже стурбована й заклопотана; залишаючись сама, вона плакала, хвилювалась і не знаходила місця. Михайло Петрович, що завжди з великою енергією перемагав особисті неприємності, також був пригнічений. Він увесь час ходив по кімнатах, лягав на хвилинку на канапу, потім знову вставав і ходив. На його обличчі то відбивалася залізна сила волі й невблаганна рішучість, то відчувалася якась лагідна, але нервова усмішка, близько до відчаю, коли на очі йому з'являлись ми...» (І. Антонович. Спогади).

Наприкінці 1875 р. громадівці і Михайло Петрович приймають рішення про його від'їзд за кордон для організації та видання українського журналу — «органа вільної української думки». «...Батькові не дуже подобались надто радикальні погляди Драгоманова..., але все-ж він подав ідею відрядити Михайла Петровича за кордон, асигнувати певну суму грошей із фонду Громади й доручити йому організувати спеціальний орган, який би обслуговував потреби українців не тільки в Росії, а й у Галичині» (І. Антонович. Спогади).

З метою досягнення згоди щодо життєдіяльності журналу вирішено було створити комітет, який би

сформулював і визначив проблематику та напрям майбутнього друкованого органу. До складу комітету (пізніше названий М. Драгомановим «Комітет 12-ти») увійшли: В. Антонович, М. Драгоманов, В. Беренштам, П. Житецький, Ю. Цвітківський, М. Лисенко, М. Ковалевський, М. Старицький, Ф. Панченко, О. Лоначевський, Петруняк, О. Русов, К. Михальчук. М. Драгоманову як редакторові вирішено було платити 1200 крб. на рік (його доцентська ставка), а також видавати 1500–1600 крб. із громадівського фонду на друк і загалом на утримання журналу. Як писав Г. Житецький (син П. Житецького): «все, що не можна було друкувати в Росії, а вимагалось обороною справи, з питань української історії, літератури, політики, прав українського слова, що належало до ознайомлення українського, російського й європейського громадянства з українським громадянським рухом у минулому та сучасному, — мало стати темами для науково-публіцистичного видання. Між громадівцями було конкретно розподілено напрямки, за якими вони повинні були готувати матеріал для видання за кордоном» («Останній виїзд М. Драгоманова за кордон»).

Провідні діячі Київської громади (В. Антонович, П. Житецький, М. Драгоманов, О. Кістяківський, В. Лисенко та ін.) виробили широкий проект створення закордонного українського позацензурного видавництва. За цим проектом передбачалося організувати у Львові або у Відні видавництво періодичної збірки під назвою «Громада», а також налагодити видавництво агітаційних та полемічних брошурок, переважно українською та російською мовою. До «Громади» мали входити статті різноманітного змісту і обґрунтування. Головний обсяг матеріалу передбачалося передавати з України. М. Драгоманов «брав на себе лише розробку матеріалу історичної пісенної творчості та деякі інші фольклорні матеріали для наукових праць, а в публіцистиці — освітлення сучасних європейських подій, ознайомлення Європи з Україною й українством та теми антиклерикальні» (Г. Житецький. «Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон»).

За попередніми намірами, «Громада» мала стати першим в історії української преси вільним позацензурним часописом. Це видання мало містити фундаментальні статті програмного характеру, хроніку політичного життя, літературні твори. Як додатки до журналу мали видаватися дешеві брошури для народу («метелики») та так звані «листки», що містили матеріали на актуальні теми. Планувалося заздалегідь визначати основні теми статей для друку та їхніх авторів. «Громада» мала стати репрезентативним органом вільної української думки.

М. Драгоманову як спеціалісту було доручено, писати до журналу статті з історії західноєвропейських релігій. Решта статей з українознавства мала бути представлена іншими спеціалістами, членами Громади. В. Антоновичу було доручено написати ряд статей, у яких він мусив науково обґрунтувати

принципи українства; П. Житецький і К. Михальчук у своїх працях повинні були вияскравити особливості української мови й істотну різницю її від інших слов'янських мов, особливо російської; Ф. Вовк, М. Ковалевський і П. Чубинський у своїх студиях мусили вказати на основні відмінності та властивості українського народу в аспекті антропології та етнографії. Всі ці роботи мали регулярно надсилатися і друкуватися у «Громаді».

Місцем проживання М. Драгоманова і видання часопису було обрано Відень. Та особливого значення у таких обставинах набувала одна із простих практичних і, здавалось, нерозв'язних проблем. Для видання журналу потрібні були кошти. Грошовий фонд Громади на той час складався з внесків членів Громади, які вносили по 10% од свого місячного заробітку до громадівської каси, а також із пожертв осіб, які співчували українській справі. Так, І. Антонович у своїх спогадах писала, що значні пожертви для Громади надавав одеський домовласник Янченко, а також М. Семеренко. Фактично, книжкова продукція Громади в Києві і за кордоном виходила великою мірою завдяки коштам цих двох меценатів. Та для видання журналу за кордоном цих коштів було явно замало. Тоді виручив молодий громадівець Я. Шульгін: на той час він одержав спадщину в розмірі 15 тис. крб. (до речі, тоді це було велике багатство) і 12 тисяч з них вніс у скарбницю Старої Громади на видання, особливо за кордоном, українських книжок. Ці гроші на той момент і вирішили велику справу.

З самого початку «Комітет 12», знаючи політичні амбіції М. Драгоманова, поставив перед ним серйозну умову: уникати «гострих виступів на соціально-політичні теми проти російського уряду та обмежуватися в доборі матеріалу тільки культ-національними моментами». Це, звичайно, не зовсім влаштовувало М. Драгоманова, але діватись було нікуди. Адже Київська громада забезпечувала йому і його сім'ї проживання і роботу за кордоном. Хоч пізніше М. Драгоманов у своїх листах не раз скаржився, що редагування журналу «Громада» поставило його в складне становище і він повинен був виконувати роботу, яка суперечила його переконанням. І коли він почав не рахуватися з наказом «Комітету 12», виявляти свої революційні настрої, громадівці, як писав він, «перші й залишили поле битви, як тільки він просурмив атаку». Як зазначає дослідниця Н. Побірченко, коли М. Драгоманов висловлював ці претензії, ним керувало не почуття справедливості, а гордість і амбіції.

Громада спорядила М. Драгоманова за кордон «зادля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі ширшій, аніж можлива була в державі російській», — говорив пізніше П. Житецький. Проводжали громадівці М. Драгоманова з великою надією. Справа бачилася такою важливою, що вони перед нею схиляли голови й забували на якийсь час про свої незгоди. Більшість, як і сам М. Драгоманов, були впевнені, що еміграція буде недовгою. У

своїх спогадах Г. Житецький писав: «Згадується, як одного погожого дня в лютому у батька мого зібралось декілька приятелів і Михайло Петрович з родиною. Жвава бесіда за столом оберталася мало що не виключно коло майбутніх закордонних справ Драгоманова...». «Батько, — свідчить далі Г. Житецький, — розважливо ставився до мрій про незабарні зміни в урядуванні російською державою, стримував ентузіастичні думки Михайла Петровича про можливість скоро повернутися в Україну, щоб у нових умовах життя продовжувати працю, яку він їхав розпочинати і лагодити у вільному краю Європи» («Останній виїзд М. Драгоманова за кордон»). Перед виїздом М. Драгоманова за кордон Київська Громада піднесла йому спеціально виготовлений великий альбом із написом «Од щирого товариства. Київ, 1876 р.». В альбомі були місця для фотографічних портретів членів Громади, яких не встигли зробити до від'їзду М. Драгоманова і, крім того, містилося 20 великих знімків Києва. Тоді ж, у час проведів, і склав М. Лисенко музику до слів Т. Шевченка «Чи ми ще зійдемося знову, чи вже навіки розійшлись», яку присвятив М. Драгоманову.

«... Коли нам загадали прощатись з Михайлом Петровичем, бо мовляв, він має виїхати і надовго... піднявся тоді нестримний плач. У той час надійшло й декілька членів Громади з своїми жінками. Драгоманов, прощаючись зі своєю дружиною, з батьком з нами, а також із гостями, щось говорив і потім сів на візника і поїхав. Мама, схиливши голову, задумалась; я й Ліза (донька М. Драгоманова) стояли й голосно плакали. Гості, також повисивши голови, стояли мовчки, втираючи дехто сльози на очах... Батько заспокоївся лише тоді, коли довідався, що Михайло Петрович уже за кордоном» (І. Антонович. Спогади).

Використана література

1. Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. — 2006. — №104. — С. 3.
2. Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 6-14.
3. Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 2-3.
4. Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. — 2003. — 23 верес. — С. 6.
5. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №11. — С. 26-28.
6. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №12. — С. 26-27.
7. Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою: Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 4.
8. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 15-21.
9. Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки: Розділ з неопублікованої книжки «Справжня постать Михайла Драгоманова» / Н. Горбач // Дзвін. — 2007. — №7. — С. 101-106.
10. Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 34-37.
11. Денисенко В. «Цей шлях потрібний, корисний,

многочинний»: Листування М. Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. — 2006. — №6. — С. 177-181.

12. Дмитренко М. Михайло Драгоманов — дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. — 2005. — №6. — С. 12-24.

13. Донцов Д. М. П. Драгоманов і українське національне відродження. — К.: Наукова Думка. 1991. — 89 с.

14. Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол. XIX ст.) / Р. П. Іванова. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 235 с.

15. Іванченко Р. П. Клятва: Роман-хроніка: [про М. П. Драгоманова] / Р. П. Іванченко. — К.: Дніпро, 1985. — 373 с.

16. Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали... / Р. П. Іванченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 47 с.

17. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. — К.: Либідь, 2009. — 144 с.

18. Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. — К.: Либідь, 2011. — 312 с.

19. Молчаков М. О. Державницька думка М. П. Драгоманова. — К., 1994. — 35 с.

20. Мухін М. М. П. Драгоманов без маски. — Л., 1934. — 87 с.

21. Новиченко Л. Посвітитель. — К.: Наукова думка. — 1991. — 114 с.

22. Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка: Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.

23. Тамошівський С. Драгоманов і Галичина / С. Тамошівський // І. — 2002. — №23. — С. 191-205.

24. Терзійська Л. Професор М. Драгоманов — видатний вчений та викладач Софійського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 42-45.

25. Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві: Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.

26. Федченко П. М. П. Драгоманов. — К.: Дніпро, 1991. — 245 с.

27. Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. — 2006. — 14 верес. — С. 7.

28. Ясь О. Український аташе в Європі: багатолітні відповіді Михайла Драгоманова / О. Ясь // День. — 2010. — №167. — С. 11.

Ігор Коляда,

доктор історичних наук, професор

Дмитрій Ніколайчук,

магістр історії НПУ імені М. П. Драгоманова

«...ВИХОДИВ З ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАВИЛА: ПОЧИНАТИ ОД ЗВІСНОГО ЩОБ ІТИ ДО НЕЗВІСНОГО...»

Методичні новації М. Драгоманова

(до 120-ї роковини від дня смерті М. П. Драгоманова)

М. Драгоманов — «першого ряду вчений та публіцист, людина величезної ерудиції, широких та сміливих думок» (як писав Борис Грінченко), відомий всьому світові та кожному українцю, однак авторство його ж досягнень в ролі студента-викладача недільної школи, вчителя географії в київській гімназії, викладача університету св. Володимира у Києві та Вищої школи у Софії не отримало належного визнання. Педагогічний світогляд Михайла Драгоманова формувався в доброзичливому кліматі родини, що був спрямований на виховання у дітей високих моральних чеснот, любові до України, до простого народу, його мови, традицій та звичаїв. Разом з цим, благотворний вплив на формування М. Драгоманова як вченого справили талановиті педагоги О. І. Стронін, К. Й. Полевич про яких він залишив низку спогадів із свого гімназійного навчання. Як відмічала Олена Пчілка, «Полтавська гімназія дала юнакові багато. Особливо вдалим був на той час, власне, самий склад учителів. Деяким своїм учителям Полтавської гімназії Михайло й присвятив ті відомі його вдячні спогади».

Михайло Петрович Драгоманов відзначав велике значення знайомства з вчителем історії О. Строніним. Він вважав, що воно розширило коло його інтересів, втягло в атмосферу свідомого громадського життя. «Перше оповіданнячко М. Вовчка («Панська воля»), котре я прочитав у вчителя історії Строніна, — писав М. Драгоманов, — котрому Куліш залишив склад своїх видань для продажу... Я почав читати це маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталося зі мною. Піднімаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною й дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози в очах і хочу те сховати.

— Не соромтесь, — каже мені Стронін, — то золоті сльози, — і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до нього огнем дружби, та й він мені відповідав дружбою, спершу учительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерті... це маленьке оповідання Марка Вовчка... мало для мене велику вагу, положивши... також рішучий початок мого свідомого демократизму».

На схилі віку Михайло Петрович згадував, що його